

Els molins hidràulics fariners de la conca alta dels rius Siurana i Montsant

Montserrat Flores i Aleix González

El molí hidràulic és un mecanisme tècnic que exemplifica la capacitat humana per a utilitzar els recursos naturals –en aquest cas, l'aigua– com a font d'energia. Aquest aprofitament es fa d'una manera força racional, creant en el medi un impacte reduït –no es desvia tot el cabal del riu– i obtenint-los fins i tot quan són escassos –construcció de preses de captació i basses d'acumulació allà on els corrents fluvials són baixos o estacionals. A més, sovint els molins s'instal·len en línia per tal de fer una cadena d'aprofitament d'aigua: la que surt d'un molí un cop ha estat utilitzada, passa a la bassa de l'altre.

Com a enginy tècnic, el molí hidràulic és conegut des d'època romana. Prop d'Arles es conserva un complex de molins hidràulics en cascada. És, però, en època medieval que els molins van adquirir una importància cabdal dins el sistema econòmic. Com a infraestructura important en l'economia agrícola –el cereal era la base de l'alimentació, i no podia ser consumit sense haver-lo mòlt prèviament– i a causa de l'elevada inversió inicial que exigia, aviat va esdevenir un monopoli senyorial: el senyor obligava els pagesos a anar a moldre al seu molí, i per la seva utilització els feia pagar una part del cereal mòlt.

El creixement agrícola, demogràfic i econòmic de l'època moderna va intensificar la utilització d'aquests molins, sobretot aquells que es trobaven sobre rutes comercials –com és el cas del camí ral de Reus a Lleida, que passava per Cornudella i Ulldemolins. Aquesta és una de les causes de l'auge dels molins de la conca alta del Siurana, els quals estaven al servei de la producció agrícola de la zona, relativament abundant, però també del gra que circulava per aquests camins. Això feia que aquests molins tinguessin com a clients no només els pagesos i particulars de la zona on estaven emplaçats, sinó també pagesos i traguers de l'interior. Hem de pensar que a la zona de la Segarra, el Pla d'Urgell i el Segrià s'hi produïa una gran quantitat de cereal –encara avui hi ha mostres d'aquesta activitat– i els molins de la zona no podien moldre tota aquesta producció, ni les poblacions absorbir-la tota, ja que es baixava a vendre als grans nuclis habitats de la costa. És per això que traguers s'encarregaven de transportar aquest cereal: venint de les Garrigues, el camí de Reus a Lleida; venint de l'Urgell, els camins que portaven a la Conca de Barberà. En passar Serra la Llena, aquests traguers trobaven els molins dels rius de Siurana i de Montsant, en els quals podien aturar-se a moldre; a més, els testimonis orals ens documenten que, un cop convertit en farina, almenys una part d'aquest cereal no retornava al seu origen, sinó que era intercanviat en aquestes zones de muntanya, i també a les poblacions del pla i de la costa, per altres productes. Així doncs, la presència dels molins d'aquests rius era una baula imprescindible de la gran cadena que assegurava l'alimentació de poblacions de la costa i l'intercanvi de productes amb l'interior.

La introducció de l'energia elèctrica va fer transformar alguns d'aquests molins, que la van incorporar com a força motriu, complementant o substituint l'aigua. Altres molins van abandonar la seva funció tradicional i es van dedicar a la producció d'energia elèctrica a partir de la força del salt d'aigua.

La major part d'ells van desaparèixer a començaments del segle XX, perquè l'ús de l'electricitat facilitava la creació d'indústries farineres en els nuclis de població. Malgrat tot, unes dècades després molts van tornar-se a posar en funcionament, a causa de la paralització econòmica que el país va patir després de la guerra civil de 1936-39. Ho van fer sobretot els que estaven apartats de les principals vies de comunicació, que es van poder dedicar a l'estraperlo. A la zona que tractem hi va haver el cas paradigmàtic del molí en Salvat (Siurana), que va moldre en grans quantitats gra procedent de totes les poblacions del seu entorn –Cornudella, Porrera, muntanyes de Prades...– però també de llocs molt allunyats, com per exemple la Granadella, Riudoms o l'Albi.

La manca d'aigua, la poca rendibilitat i la reactivació econòmica els va fer aturar altre cop cap a la dècada de 1940 o 1950. Actualment, la major part d'aquests edificis estan abandonats, tot i que alguns han estat readaptats com a segona residència –Molins Àubins, de Cornudella–, i en altres es planteja la creació d'una instal·lació de turisme rural, tal com ja s'ha fet en altres comarques.

Els molins de la conca alta dels rius Siurana i Montsant

La relació que presentem a continuació comprèn els molins de la conca del riu de Montsant, i els del riu Siurana fins que rep el Montsant al terme de Bellmunt del Priorat. Aquests molins estan situats, doncs, als termes de la Febró, Arbolí, Siurana, Cornudella, Poboleda, Torroja, Gratallops, Bellmunt (el Siurana) i Vilanova de Prades, Ulldemolins, Margalef, la Bisbal de Falset, Cabassers, la Vilella Baixa i el Lloar (el riu de Montsant). Les informacions que reproduïm aquí –i que seran ampliades en les corresponents fitxes de béns immobles que formaran part dels resultats del programa IPEC *Petjades sobre el coster*– estan elaborades a partir de l'observació personal dels membres de l'equip,¹ en el cas en què això s'ha pogut fer i, en els altres, en les dades que aporta l'inventari elaborat pel Departament de Geografia de la Universitat Rovira i Virgili i publicat per la Diputació de Tarragona.²

- Molí de la Febró o del Gegant (la Febró), al riu Siurana. Es conserva. Va ser recuperat en la dècada de 1940 com a molí per a pinsos d'animals: ordi, civada, barreja de cigrons i faves, que servien per engreixar els porcs. Va deixar de funcionar cap a 1958 o 1959, quan va arribar l'electricitat a la Febró.

¹ Han participat en la recerca, en diversos moments, Aleix González, Laura Poblet, Ferran Sugranyes, Montsant Fonts, Montserrat Flores, Salvador Palomar, Elena de la Cruz, Lurdes Llurba i Cosima Vergari. El nostre agraïment a totes les persones que ens han acompanyat als molins o ens han aportat el seu testimoni com a informants.

² Blay Boqué, Jordi. Anton Clavé, Salvador (dir.). *El patrimoni de molins de la demarcació de Tarragona: anàlisi i estratègies d'intervenció*. Tarragona: Diputació, 2001

- Molí de l'Esquirola (Siurana), al riu de la Gritella. L'edifici està sencer, amb la sala de moles i el càrcol. La bassa ha estat reomplerta de terra. Segons Ricard Marsal,

“Aquet molí tenien preferència els de Prades. O sigui que, si quan tu anaves a aquet molí, descarregaves, i quedava la groança buida, tiraves lo blat, te moleie. Però si abans de quedar la groança buide vinie un de Prades, t'havies d'esperar que acabés aquell que vie arribat, i que no n'arribés cap més, per a moldre't a tu.” (Ricard Marsal, Cornudella, 68 anys)

- Molí en Paperer (Siurana), al riu Siurana, al peu mateix del bosquet d'en Grau. S'havia dedicat també a la mòlta de gra, tot i que l'activitat principal era la fabricació de paper d'estrassa. Es conserva parcialment en peu, fins a les finestres seriades del primer pis.
- Molí en Salvat. (Siurana), al riu Siurana. Al llarg dels segles, ha rebut altres denominacions (del Pellisser o d'en Siurana). Es tracta d'un complex de molins format per un molí principal, que en els anys 1920 va ésser utilitzat com a generador d'electricitat i en la postguerra de 1936-39 es va tornar a utilitzar com a molí fariner amb una gran activitat.

Ricard Marsal explica que cap al 1914, quan va començar la I Guerra Mundial, va arribar l'electricitat a Cornudella. Fins aleshores, dels tres molins de la mateixa propietat, ja només en funcionava un, que en aquell moment va deixar de moldre. Es va aprofitar, però, la força de l'aigua per generar electricitat, al molí mateix.

“I van posar lo molí que estàvem naltros. I en aquell molí se va emprar la turbine que feie la lectre; que aquella turbine ere de 36 cavalls i gastave molt poca aigua.” (Ricard Marsal, Cornudella).

Per fer electricitat al molí en Salvat, van haver de fer alguns canvis. A més de fer que l'aigua saltés amb més força i de fer servir una turbina, van crear una sèquia nova. La vella duia aigua als tres molins hidràulics vells i en van fer una altra que anava a la fàbrica d'electricitat.

Ricard Marsal destaca que a Cornudella van tenir electricitat molt aviat, fins i tot abans que Reus. Cal tenir en compte, però, que a Reus va trigar més perquè ja hi havia altres fonts d'energia modernes. D'una banda, hi havia la fàbrica del gas i, de l'altra, les fàbriques utilitzaven el vapor. Pel que fa als primers anys en què van tenir electricitat a Cornudella, Ildefons Gomis recorda que:

“hi havia bombetes llargues així, amb uns filets llargs, i quan no nave la llum, s'encenien a poquet a poquet... Ere l'any 24 o 25. I llavons la bombeta igual feia el mateix llum que un llum de ganxo... I quan se tancave tornave a fer el mateix... Però tenien llum!”

La producció de l'electricitat, almenys en els primers temps, no estava exempta de dificultats i problemes. Ens ho explica Ricard Marsal:

“Sigui com sigui, ere una mica complicat. A l'extrem, de que una de les vegades va petar tot, i va foradar lo pis de dalt, que és lo que vivíem naltros, i la teulada.”

Cap al 1930, quan el pare de Ricard Marsal es va casar, l'amo de l'explotació, després d'una mala collita d'avellanès, va proposar-li de tornar

a moldre mitjançant el sistema tradicional. Sembla que hi van influir especialment els problemes amb la companyia elèctrica de la qual era accionista, ja que li donava poca energia. El pare de l'informant, que era jornaler, ho va acceptar, i van fer funcionar el molí durant uns quinze anys. El molí aleshores funcionava amb una turbina d'aigua que, de fet, era la mateixa que havien fet servir per generar electricitat. Com veurem, aquest molí va tenir molta feina –sobretot gràcies a l'estraperlo–; n'és una bona mostra el fet que tenien dues moles i, si convenia anaven totes dues alhora. Més avall es va construir el Molinet, que prenia l'aigua de l'anterior. Actualment es conserva part de la planta i estructures d'un màxim de 150 cm, perquè amb motiu de la construcció del pantà de Siurana, al límit del qual estava situat –de fet, quan el nivell del pantà baixa lleugerament queda al descobert–, va ser dinamitat. Malgrat tot, del segon molí es veu la bassa i part de les edificacions annexes, mentre que el cos central està cobert pels enderroc. Del Molinet se'n veu perfectament la bassa i part de l'edificació.

- Molí en Miró (Siurana), al riu Siurana. Està totalment cobert pel pantà. L'any 2001, en què va baixar el nivell de l'aigua, va quedar al descobert la canal, la bassa allargassada i recolzada per grans contraforts, i l'edifici, del qual queden en peu les parets fins a l'alçada del primer pis, amb la seriació de finestres, totalment cobert de fang.
- Molí en Vidrier (Siurana), al riu Siurana. Va desaparèixer amb l'aiguat de Sant Bartomeu, el 1921. Estava ubicat uns 300 metres més amunt del molí en Catxap.
- Molí en Catxap (Siurana), al riu Siurana. Va derruït en construir la primera presa que hi va haver al pantà. Ni tan sols en buidar-lo els darrers anys s'ha pogut observar res que no fossin indicis insegurs de la seva existència entre la primera i la segona parets de la presa.
- Molí del Parreu (Cornudella de Montsant), al riu Siurana. Actualment està reconvertit en mas.
- Molí del Pont (Cornudella de Montsant), al riu Siurana. A començaments del segle XX va ser utilitzat com a central elèctrica i, després, com a serradora. El molí conserva el càrcol inicial, amb la turbina que s'hi va instal·lar per a produir electricitat i, també, un càrcol afegit al costat, de grans dimensions, per al funcionament de la serradora.

A Cornudella, a la partida del Pont, entre l'actual carretera i el riu de Siurana, es troba un molí que apareix documentat des de força antic com a "molí del Pont" o "molí d'en Pont", aplicant'hi un article de distinció personal, tot i que, amb tota probabilitat, no es tracta d'un antropònim. Avui s'hi conserven dues edificacions; de la primera, més propera al riu, resten algunes parets i l'estat de l'interior fa difícil observar els possibles indicis de l'activitat molinera. La segona és un edifici de quatre plantes, enrunat en bona part perquè l'aiguat de la tardor de 1994 va aterrar allò que el pas del temps havia anat erosionant. Diverses restes ens mostren el seu ús: a l'interior s'hi conserva una part de la maquinària –una turbina corresponent a la última etapa d'aprofitament del molí– i de les instal·lacions. A la part posterior de l'edifici hi ha la bassa –actualment força plena de terra– i part de la canal emprada antigament per a captar l'aigua del riu de Siurana.

Segueix el curs de la canal una conducció més moderna, amb finalitats agrícoles. A la bassa queda definit clarament el pou –ara ple de terra– que comunica amb la turbina. A la part de davant hi podem observar el cacau. A les façanes s'hi veuen dos rellotges de sol, datats el 1864, que corresponen probablement al moment de les reformes o arranjaments que va fer a l'edifici Jaume Duran després d'adquirir-lo el 1862. La casa és ubicada, una mica enlairada sobre el curs del riu, a la vora esquerra del barranc de les Obagues, a la vora d'allà on hi fa cap el de les Vedrenyes, molt poc abans que desguassin al riu de Siurana.

Aquest era un dels molins més importants del terme de Cornudella. Documentat des del segle XIV, apareix esmentat com a *molí del Pont* des del 1654. Va prendre aquest nom per la proximitat del pont que permet, venint per l'antic camí procedent del Camp, travessar el riu de Siurana; aquest pont apareix ja citat documentalment el 1499. El 1752 ja es parla del molí d'en Pont, fórmula que, en l'actualitat, és la més utilitzada. Va rebre també el nom de molí de la Vila, des de començaments del segle XVI.

Hi ha un document de 1399 que molt probablement hi fa referència, ja que parla d'un molí fariner que confronta amb el torrent del Tou (Manual Notarial de Cornudella de 1399, Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona, p. 67r). Ramon Amigó aporta aquesta hipòtesi tot dient que en aquells moments el nom del torrent del Tou comprenia tot el barranc fins al riu de Siurana, segons testifica un document del 1453, que també parla del molí fariner.

De fet, en el mateix indret hi van haver dos molins, si més no des de la primera meitat del segle XVI. El 1538 el duc de Cardona atorgà llicència perquè es fes un molí fariner al costat del que ja existia prop del pont (acta notarial 26/2/1538. Manual Notarial de Cornudella de 1522, Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona).

El 1671 se'ns parla –segons els documents esmentats per Amigó i Espasa– de "la bassa del molí del Pont" (Manual Notarial de Cornudella de 1671, Arxiu Històric Arxidiocesà, 24.2.1671); el 1724, un capbreu descriu un "molí fariner... en lo terme de dita vila de Cornudella y en la partida dita del Pont que afronta ab lo riu de Ciurana ab lo torrent del Aubaga" (Capbreu del Comtat de Prades, 1724, Arxiu Històric de Valls, p. 60v). Un capbreu de 1789 el descriu com "un molino harinero con una mola, moliendo sito en el presente termino, y en la partida llamada del Puente" (Capbreu del comtat de Prades, 1789, Arxiu Parroquial de Prades, p. 11).

El 1862, els molins del Pont van ser venuts a Jaume Duran, del Pradell, en pública subhasta (Llibre d'actes de l'Ajuntament de Cornudella, 1846-1867, acta de possessió de 6/12/1862). El molí va estar en actiu fins a començaments del segle XX. En aquest segle s'hi va instal·lar una serradora de fusta, accionada per l'electricitat produïda per una turbina hidràulica.

El molins del Pont són documentats com a molins de la Vila, almenys des del 1506 fins al 1653. Podem creure, però, que ho van ser més temps. Les ordinacions del 1761 ens parlen dels "molins que la present vila té construïts en las riberas de Ciurana" però no ens consta que cap altre molí de la població al qual puguem atribuir aquesta condició. El fet de tenir

titularitat municipal determinava una dinàmica organitzativa diferent: eren les autoritats de la vila les qui s'encarregaven de buscar arrendataris que els fessin funcionar i donessin aquest servei a la població, la qual, com recullen les esmentades *Ordinacions* de 1761, estava obligada a acudir-hi, a excepció dels períodes de sequera en què l'ordinació corresponent autoritzava l'usuari a acudir a un altre molí si en un termini de vint-i-quatre hores no aconseguien reunir l'aigua necessària per a moldre. L'abastiment de la població –pa, carn– era una de les grans preocupacions de les autoritats municipals; no hi estalviaven esforços ni deixaven cap aspecte sense regular: la mateixa ordinació especificava clarament l'obligació del moliner de residir contínuament al molí per tal de garantir el servei.

- Molí Nou del Mas de les Moreres (Cornudella de Montsant), al riu d'Arbolí. Es conserva parcialment.
- Molins Àubins (Cornudella de Montsant), al riu Siurana. Queden restes de la bassa i del pou. Dins l'edifici es conserva un càrcol de grans dimensions, extraordinàriament allargat i, segurament modificat, que ens fa pensar en una possible reutilització com a serradora.
- Molí d'en Pau (Cornudella de Montsant), al riu d'Arbolí. Potser es va dedicar en alguna època a la producció de paper, però s'hi conserven unes moles de gra.
- Molí dels Frares (Poboleda), al riu Siurana. Potser en algun moment va ser utilitzat com a molí paperer, però conserva les dues moles pel gra. L'edifici, utilitzat avui com a mas, conserva part de l'estructura del molí original. Darrera hi ha la bassa, reomplerta. En un racó de l'escala, s'obre una porta que permet sortir per la part de darrera i accedir directament a la paret de la bassa. La proximitat del curs del riu a la seva façana va obligar a aixecar un petit mur de contenció de riuades, la qual cosa no ha impedit que s'hagi inundat diverses vegades la placeta que hi dona accés. A la façana hi ha, incrustada, una mola, i s'hi remarquen les alçades a les quals han arribat les riuades més importants.
- Molí de la Soia (Poboleda), al riu Siurana. L'edifici està enrunat.
- Molí del Marimon (Torroja del Priorat), al riu Siurana. A finals del segle XIX va ser reutilitzat com a central elèctrica. S'observa clarament la bassa, i el molí es conserva en força bon estat.
- Molí del Bardina (Torroja del Priorat), al riu Siurana. L'edifici està enrunat per dins.
- Molí de la Vila (Gratallops), riu Siurana. Es conserva l'edifici amb part de les parets enrunades.
- Molins de la Vila (Bellmunt del Priorat), al barranc dels Molins. Es conserva l'edifici amb senyals del desguàs del càrcol.
- Molí del Manteta o de l'Alentorn (Vilanova de Prades), riu de Prades o Montsant. L'edifici es conserva en bon estat.
- Molí del Clàudio (Vilanova de Prades), riu de Prades o Montsant. Es conserva parcialment l'edifici.
- Molí de l'Olivar o del Caietano (Vilanova de Prades), riu de Prades o Montsant. Es conserva molt parcialment l'edifici.

- Molí de la Vila (Vilanova de Prades), riu de Prades o Montsant. L'edifici es manté en peu. Actualment utilitzat com a mas.
- Molí d' Amunt o de Dalt (Ulldemolins), al riu de Prades o de Montsant. No sabem exactament on és. Documentat des del segle xv amb el nom de molí d'Amunt (1457) podria també haver estat conegut amb els noms de molí de Dalt, d'en Blanc (1529) o d'en Roger. Segons Estella, l'1 de març de 1598 la vila acorda comprar el molí de Dalt, que era de la viuda Bovera. En un acta posterior s'anota que "Los molinos son dos, el del Pont y el de Dalt y se compraron con las tierras adjuntas a la viuda Bovera por el precio de 800 libras. Se acordó que nadie moliese en otros molinos que los de la Vila".
- Molí del Pont (Ulldemolins), al riu de Prades o de Montsant. S'hi arriba pel camí que surt del costat del cementiri. És a l'altra banda del riu de Prades que es pot creuar per la palanca, una passarel·la que ara és feta d'obra, però antigament havia estat feta de fusta i, quan ho era, estava subjectada amb una cadena pel cantó del molí perquè les riuades no se l'enduguessin ni la trenquessin. Encara avui podem observar una part d'aquesta cadena, fixada a la roca i encastada al ciment. Per aquest punt travessava el riu el camí de Reus a Lleida.

Aquest és l'únic moli de la població del que podem veure l'edifici, si més no en part. A la part dreta inferior de la façana principal s'observa l'obertura del desguàs. Per la part del darrera, s'identifica la bassa amb la seva caiguda que fa un metre i mig d'ample.

En l'actualitat la bassa és un tros d'avellaners. Al seu extrem superior arrenca una canal (rasa) que va a cercar l'aigua del riu un centenar de metres més amunt en un revolt del riu. Es conserva la resclosa al riu, refeta en part fa uns anys per canalitzar l'aigua per al regadiu i la canal ben definida i excavada a la roca en el seu primer tram. Es pot observar també una altra canal, més ample, que correspon a l'intent d'aprofitar el cabal del riu de Montsant per a la producció d'electricitat.

Aquest molí és documentat des del segle xiv: "*Vocatum lo molí del Pont*" (1398). Sabem que el 1598 va ser adquirit, juntament amb el molí de Dalt, per la Vila que el va tenir només fins el 1601. El 1820 hi vivia la família Martorell. El 1889 feia de moliner Josep Baiget, procedent de Montbrió del Camp. Va funcionar fins als primer quart del segle xx.

Pràcticament ningú viu en l'actualitat ha vist moldre al molí del Pont. El record de l'activitat del molí ens ha arribat, però, per mitjà de diverses persones que van conèixer la Maria Cabera, filla de l'últim moliner.

S'explica, per exemple, que quan el molí del Pont es quedava sense aigua per moldre es baixava el gra al molí d'en Vaquer que, pel fet d'estar més avall d'on el riu rep les aigües del Teix, solia disposar de més aigua.

També ha arribat el record dels aiguats:

"L'any que va fer l'aiguat de Santa Tecla, doncs va arribar l'aigua que no es podia passar. Com que encara no hi havia lo pont [de la carretera] fet, no podien passar. La gent que vivien als masos, al mas del Pons, al mas del

Moliner, que baixaven al poble, los tiraven lo menjar d'un costat del riu a l'altre, per aquí baix al riu”³

A començaments de segle, a l'igual que succeí amb altres molins de la contrada, es va intentar obtenir electricitat al molí del Pont. Es va fer una nova canal per captar l'aigua. El poc cabal del riu de Prades, però, va frustrar l'intent.

- El Molinet (Ulldemolins), al riu de Prades o de Montsant. No n'hem pogut observar cap rastre. Es diu que era una mica més avall de la palanca, potser a la vora esquerra del riu de Prades.
- Molí de la Vila o de l'Espasa (Ulldemolins), riuet del Teix –antigament conegut com a riu de Montsant. Ha rebut al llarg de la seva història diversos noms: molí de l'Anglès (1465), d'en Domènec –era propietat d'Antoni Domènec al 1530– i molí de la Vila, que el va comprar al comte de Prades el 1554. També el trobem sovint esmentat com a molí del riu de Montsant. El 1560 es va cremar. Va ser adquirit per n'Espasa de Vilanova el 1627. Com a mínim durant dos segles, el molí va ser a càrrec de la família Alabart. Modest Montlleó documenta el 1752 el moliner Joan Alabart i el 1789, a Josep Alabart. El 1820 el moliner es deia Josep Alabart i la família era integrada per sis persones. A mitjan de segle el molí era a càrrec de Joan Alabart, de cal Otxo.

S'hi arriba, en vehicle, seguint el camí que, sortint de la pista que porta a les ermites de Santa Magdalena i Sant Antoni, segueix el curs del riuet del Teix o a peu, sortint pel camí de Sant Antoni. Podem veure encara les parets de l'edifici i la bassa, totalment plena de terra i cultivada. Fins fa poc temps, els esbarzers que creixen a l'espai que hauria ocupat el molí dificulten l'observació de qualsevol altra resta arquitectònica.

Al costat mateix hi ha el mas, també en runes. S'explica que els habitants del mas de l'Espasa eren víctimes d'un malefici consistent en que els hi queia una pedra per la fumera quan tenien l'olla al foc que els hi trencava.

- Molí d'en Vaquer (Ulldemolins), al riu de Prades o de Montsant. S'arriba al molí d'en Vaquer des de l'aiguabarreig o unió del riuet del Teix amb el riu de Montsant, al bell mig de l'albereda de l'Arçons. Es pot arribar, en vehicle, fins aquest indret pel camí ja esmentat que voreja el riuet del Teix o pel que segueix paral·lel al curs del riu, i que s'agafa des del pont de la carretera que porta a Vilanova o a les Garrigues.

Des de l'albereda al molí hi ha, a peu, pocs minuts. Cal endinsar-se pel petit congost del riu per un camí a la part dreta del corrent.

Del molí d'en Vaquer resta ben definida la bassa i el seu cacau. Unes restes de mur indiquen on hi havia l'edifici del molí, que alguna riuada s'emportà. Per la part de dins es veu l'inici d'una volta de canó que podia ser per on passava el rodet i desguassava el molí. També es pot observar un tram del recorregut de la canal.

El paratge és d'una gran bellesa. Damunt mateix s'hi troba la finestra dels Eixarts, forat natural des d'on es pot contemplar una excel·lent panoràmica de la serra de Montsant.

³ Inf.: Josep Vinyes Toldrà, 84 a., 2000. La Teresa Aran ens va explicar la mateixa història, sense precisar la data, coneguda d'idèntica font.

A diferència del que succeeix amb els altres molins de la població, el molí d'en Vaquer sembla haver conservat el seu nom al llarg dels segles. El trobem ja documentat al 1500 i, segons Lladonosa, el 1601 era propietat de Joan Nebot

- Molí Nou (Ulldemolins), al riu de Prades o de Montsant. S'hi arriba, a peu, des d'un camí que surt al costat del mas de l'Espasa i s'enfila pel vessant esquerre del riu de Montsant per baixar després cap el corrent per la banda dels Eixarts.

Conserva una part de la canal i la bassa, bastida aprofitant llenques de roca més o menys paral·leles al curs del riu.

L'edifici és enrunat. Està documentat al 1711, donant nom a una partida del terme.

- Molí d'en Veà o de Fraguerau. (Ulldemolins), al riu de Prades o de Montsant. Era al congost de Fraguerau, a l'esquerra del riu. S'hi arriba pel camí que va d'Ulldemolins a Margalef i es pot observar alguna resta abans d'arribar al racó de Sant Bartomeu, no gaire més avall de la cova del Moliner.

Pensem que aquest és el molí de Fraguerau que apareix citat el 1473 i que, abans d'aquesta data, havia estat del monestir cistercenc de Bonrepòs i feia un cens de dos sous. El molí de Fraguerau apareix documentat en un inventari del segle XVI.

Probablement aquest molí es va dir també d'en Porta. El 1881, Estella afirma que "la capilla de S. Bartolomé, el molino d-en Porta y la Cornereda y lo coll de Monechs, estan dentro del término de Ulldemolins". Amigó i Pere esmentant un document del 1530 que descriu la partida de les Falgueres "confrontatum cum rivo cum lo grau de Prades de capite al sol cum la Punta Grossa en vista la peixera del molí d-en Porta", és a dir un tros de terra entre Montsant i el riu –pensem que la punta Grossa podria ser l'extrem de la serralada obaga, els Pins Carrassers. La ubicació del molí correspondria al que ens ocupa. Tal com diuen Amigó i Pere, Prades és aquí un nom de persona.

- Molí de l'Argamassa. (Ulldemolins), al riu de Prades o de Montsant. Eufemià Fort, parlant d'un plet entre Escaladei i Bonrepòs cita un document del 1473 on hi consta "et molendinum de la Argamaça dirutum et molendinum fratris Geraldí quod facit duos solidos de censu"⁴ I afirma que el molí de l'Argamassa era ja enrunat en aquell moment.

Ramon Amigó, en un treball recent, anota aquest document i diu que del molí de l'Argamassa "no n'hem trobat notícia en cap altre paper. Un del segle XVI diu que hi ha un lloc anomenat l'Argamassa, però és un lloc, no un molí. Tanmateix, la part específica del nom es conserva a la cova de l'Argamassa. En el recull de noms d'Ulldemolins comentàvem que, en un cinglet de damunt de la cova, es veuen un petits senyals que podrien delatar una construcció desapareguda. Ara, vist el document de 1473 (que ens dol que encara no haguéssim observat quan vam redactar el text d'Ulldemolins) pensem que aquells senyals podien haver estat del molí. Es pot suposar que el molí va

⁴ FORT, Eufemià "El plet entre Santes Creus i Scala Dei sobre Bonrepòs" dins *Butlletí de l'Arxiu Bibliogràfic de Santes Creus* n. 47 (any 1978) ps. 391-402.

agafar el nom del paratge en el qual va ésser construït i aquesta suposició transporta la creació del nom tan enrere en el temps que no és possible d'arribar-hi. Si, quan es va edificar el molí, potser al segle XIV, o al XIII, les terres ja eren conegudes per l'Argamassa, això vol dir que abans ja hi havia hagut una altra construcció, potser un molí anterior que qui sap de quan procedia”⁵.

- A Ulldemolins hi ha encara noms que no hem pogut relacionar amb cap dels molins citats. Ramon Amigó i Ramon Pere Anglès esmenten noms com el molí d'en Freixes (1457- s. XVI), d'en Mateu (1457-1474), de n'Ossó (1457-1474) que no hem pogut ubicar.
- Molí del Mig (Margalef), riu de Montsant. Es conserva l'edifici, aparentment enrunat, amb part de la bassa. S'observa clarament el desguàs.
- Molí del Vilar (Margalef), al riu de Montsant. Algunes restes de parets.
- Molí de la Granadella (la Bisbal de Falset), al riu de Montsant. Es conserva parcialment: part de la bassa i de l'edifici.
- Molí de Sas (la Bisbal de Falset), al riu de Montsant. Es conserva, almenys, una part de l'edifici.
- Molí de Cabassers o del Moliner (Cabassers), al riu de Montsant. Es conserva gairebé complet, amb una vivenda de dimensions considerables.
- Molí de l'Estudiant (Cabassers), al riu de Montsant. Es conserva part de l'edifici enrunat, i el que podria ser el pou i l'inici de la bassa.
- Molí (la Vilella Baixa), al riu Montsant. Dedicat a la producció de paper. Es veu la bassa, reomplerta, i l'edifici.
- Molí del Pinyol (el Lloar), riu de Montsant. Posteriorment va se rreconvertit en molí de Sofre. S'hi veu el pou i l'entrada al càrcol.

Descripció d'un molí

El molí hidràulic no es limita únicament a l'edifici que conté el càrcol i la sala de les moles. Comprèn una sèrie d'infraestructures que li permeten captar, transportar i deixar caure l'aigua.

En un punt del curs del riu es construeix una presa o *peixera* que desvia part del corrent cap a un lateral, on començava la *canal*. Tenim un magnífic exemple de peixera al molí del Pont d'Ulldemolins. També s'hi aprecia la canal, excavada a la roca; malgrat tot, sabem que no es tracta del traçat original en tot el seu recorregut, sinó, en part, d'una ampliació de finals del segle XIX o inicis del XX, quan es pretenia reutilitzar el molí com a central elèctrica.

La canal permetia transportar l'aigua des de la peixera fins a la bassa. Podia ser de pedra o bé de terra, descoberta –com la del molí del Pont d'Ulldemolins– o podia aprofitar un traçat natural, aprofitant entrants de la roca que permetien recollir també l'aigua de pluja que s'escorria per la roca; un exemple n'és la canal del molí de Fraguerau d'Ulldemolins, paral·lela al riu de Montsant. En alguns llocs hem trobat documentat que l'aigua que transcorria per la canal no podia estar

⁵ Amigó, Ramon. *Llenguatge endins. Un recorregut històric pels noms de lloc*. p. 6

aïllada del terreny circumdant: no es podia impermeabilitzar la canal amb fang o morter, sinó que s'havia de deixar la possibilitat que part de l'aigua es filtrés. Hi havia canals extraordinàriament llargues: la del molí en Salvat, per poder agafar el desnivell, que en aquest terreny és poc pronunciat, tenia uns 1500 metres.

A més de les excavades a la roca i les construïdes amb terra, hi havia canals que tenien trams de fusta. Ho trobem documentat al molí de l'Espasa l'any 1562, en què el municipi va fer un pagament "a dos serradós serraren la canal del molí de la Vila", i potser ho hem d'interpretar com un tram concret que havia de salvar una cavitat en el terreny.

En qualsevol cas, la canal s'havia de mantenir neta. La canal desembocava a la bassa, que s'utilitzava per a emmagatzemar l'aigua. De fet, la importància d'un molí està relacionada amb el volum d'aigua que pot aconseguir –en funció del cabal del riu– i acumular –segons el volum de la bassa. Josep Llorc, que va ser moliner a La Febró a la dècada de 1940, ho expressava de la següent manera:

"El problema del molí de La Febró era que allà dalt hi ha poca aigua. Cap aquí al molí en Salvat... el riu sempre baixava, però aquí dalt, com que comença el riu Siurana, allí hi via poca aigua. I a la millor per a moldre 50 quilos de gra, una bassada. I per a poguer aviar la bassa t'havies d'esperar un parell de dies. A l'estiu casi gens... la gent volia moldre". (Josep Llorc, Siurana, moliner de La Febró).

El control de l'aigua era tan important que ha generat fins i tot una llegenda sobre la construcció del Molinet del molí en Salvat. La séquia que abastia els molins del Salvat baixava després fins al molí en Miró. En algun moment del segle XIX, al Salvat van decidir aixecar un nou molí per a aprofitar la força d'un salt del terreny. Amb això, però, prenen l'aigua al molí en Miró, per la qual cosa aquests van posar-los un plet al jutjat de Falset. Sembla ser que la raó estava tan clarament de la banda de Miró que, tot i que els propietaris del Salvat tenien parents entre les forces vives de Falset i els funcionaris del jutjat –possiblement el mateix jutge ho era–, el plet es decantava clarament de banda dels Miró. Llavors, com a última prova, el jutge va imposar un peritatge: si l'endemà, quan pugessin a reconèixer el terreny, es trobaven que el nou molí estava encara en construcció, en deduirien que el molí s'estava fent de nou i, per tant, l'antiguitat donaria la raó als Miró. En canvi, si ja hi trobaven un molí complet, significaria que el molí ja existia des d'abans, i llavors la raó la tindrien els Salvat.

La història explica que aquella nit quatre-centes persones es van posar a treballar per a aixecar el nou molí, i que l'endemà al matí, quan hi va arribar el jutge, el molí ja estava acabat i fins i tot molia, com si de sempre hagués existit. Malgrat tot, la sentència va obligar el molí en Salvat a donar les sobres de l'aigua al del Miró. El mateix Ricard Marsal, fill del moliner d'en Salvat, ens matisa la credibilitat que cal donar a aquesta història:

"Jo no em penso que hi pugui cabre al cap que hi hagués 400 persones. Ara, tal vegada hi havia la bassa feta, hi havia el maset fet. Los jutges de Falset van tardar a esperar que la mola rodés, això deixem-ho anar. Ara, sigui com sigui, va constar que no hi ere i que preneie l'aigua. I val a dir un molí no es fa en una nit." Ricard Marsal (Cornudella).

Hem de recordar que aquest tipus de narracions corresponen a un arquetipus força comú, dins del qual es troben també totes les variants de la història del Pont del Diable.

L'aigua de la bassa es deixava anar quan es volia fer funcionar el molí. Habitualment, les basses són construccions de pedra, d'extensió variable –en funció del terreny de què disposen, que vora el riu acostuma a ser irregular. El molí Nou d'Ulldemolins compta amb una bassa construïda aprofitant una llenca de roca paral·lela al vessant de la muntanya; la roca i la muntanya s'utilitzen com a parets de la bassa i simplement ha calgut tancar aquest espai amb un mur a la part final.

En la seva part final, tocant ja amb la paret del molí, la bassa forma un embut on trobem situat el pou per on l'aigua caurà en el càrcol. Per tal de resistir la pressió de l'aigua caient a gran velocitat, aquest pou havia d'estar construït amb grans carreus ben encaixats. La bassa del molí del Vaquer permet observar amb detall aquest element constructiu. El del molí del Pont d'Ulldemolins es pot veure amb més detall encara, pel fet que la bassa ha estat drenada i convertida en un camp de conreu, la qual cosa succeïa amb certa freqüència. Precisament el pou és un dels elements que ajuda a identificar les basses dels molins quan la resta de l'edificació està enrunada; per exemple, el molí de Fraguerau va ser localitzat gràcies a la troballa del pou circular, mentre que l'edifici està en part cobert i ocult per un pendent, i la bassa ha estat destruïda.

El molí pròpiament dit és un edifici de formes habitualment rectangulars o quadrangulars. El nucli principal el formen dues plantes. A la inferior, que acostuma a ser semisubterrània, hi trobem el càrcol, una sala a la qual desemboca el pou. L'aigua hi entra, doncs, a gran velocitat i, amb aquesta força, mou la roda amb pales –de fusta o de ferro– que està fixa sobre un banc de fusta, mitjançant una peça metàl·lica anomenada dau o *got*.

Del centre de la roda surt un eix vertical –l'arbre– que gira i transmet el moviment al pis superior. Mentrestant, l'aigua desguassa per l'altre extrem de la sala, mitjançant una obertura que acostuma a desembocar altre cop al riu o en un terreny proper. Per això cal que el càrcol estigui, pel costat contrari al pou, a nivell del terra. De fet, això determina, en bona part, la ubicació del molí, que ha d'estar en un terreny amb desnivell per tal d'adaptar-se a la diferència d'alçada que hi ha d'haver entre la bassa per on entra l'aigua i el desguàs per on surt.

Igualment, la pressió que exerceix l'aigua en caure pel pou, obliga a donar una estructura sòlida al càrcol. És per això que gairebé sempre el trobem cobert amb volta de canó. En alguns casos, quan el volum d'aigua ho permetia, es podien arribar a construir dos pous a la bassa i, llavors, el càrcol tenia dues rodes; un exemple el tenim al més antic dels molins del Pont de Cornudella, que s'ha excavat recentment.

En el pis superior hi ha la sala de moles. Del pis de sota puja l'arbre, en el qual s'han insertat dues moles de pedra. La inferior està fixa i la superior gira quan ho fa l'arbre.

Les moles podien estar fetes de diferents tipus de pedra. Les més sòlides eren les de sílex.

“Això en diuen pedra foguera. Allò és més fort que el ferro! Lo martell que es picava se'l menjava... Et tocava els dits i et cremava... Però li costava també molt de gastâ-s, en aquella pedra, per què era molt dura”. (Josep Llorc Siurana, moliner de La Febró).

També s'utilitzaven les de granit. Moltes procedien de pedreres de la muntanya de Montjuïc, però es desgastaven molt i deixaven terra barrejada amb la farina. Les més apreciades eren les de La Ferté (França).

Cal regular la separació que queda entre les dues moles, perquè allà es dipositarà el gra que s'ha de moldre, i segons el tipus de gra de què es tracti es necessita que hi hagi més o menys fregament entre les moles. Per ajustar la mola a l'alçada precisa mitjançant una palanca calia ser un moliner expert:

“Hi tiraven lo blat; o en baixava més o en baixava menos. Com més ne feies baixar, comprens, allavons sortia la farina... lo gra no tant xafat. I sortia més granillós, no feia tan bona farina. La gràcia del moliner en quell temps era sapiguê-li, amb el tacto, es tocava la farina, deia: “Ara ia està bastant bé”, m'entens? I si et sortia massa fina, també quedava recremada, allavons tenia gust de pedra. La pedra representava que anava massa junta i rascava massa”. (Josep Llorc, Siurana, moliner de La Febró).

No sempre el gra es podia posar directament a moldre: si tenia massa humitat s'havia de deixar assecar, estenent-lo, per exemple, davant del molí. El blat que baixava de Muntanyes de Prades sovint s'havia de deixar estès durant uns dies.

El gra està dipositat en una tramuja o gruança –a la Febró ens l'han anomenada traigella–; d'allà sortia un embut formant un angle recte per a què les restes de brossa no caiguessin dins de les moles. A mesura que el gra es va molent, la farina va caient pels costats i és conduïda per un canaló cap a un calaix de fusta dipositat a la vora i anomenat farinal.

Els molins acostumaven a tenir altres dependències, sovint en pisos superiors, per a la vivenda de la família de moliners, magatzems, corrals, etc. A causa de la proximitat del llit del riu, amb el perill d'avingudes tan habitual en les conques mediterrànies, aquestes dependències superiors acostumaven a tenir una via de sortida que donava accés directe a terrenys situats a més alçada sobre el nivell del riu. Sovint, es tractava d'una finestra del pis superior que es feia més gran del normal i a través de la qual s'accedia a la paret de la bassa, prou ampla com per servir de camí de fugida. Al molí del Pont d'Ulldemolins i al molí dels Frares de Poboleda encara avui s'hi pot veure aquesta sortida posterior.

Els amos i els masovers del molí en Salvat, en l'aiguat de Sant Lluc es van haver de refugiar en un altre dels molins del complex, llavors ja en desús. Ara bé, en alguns casos no tenien aquesta possibilitat de fugir per darrera. Sobretot, es tracta d'aquells molins que estan ubicats entre el curs de dos rius per tal d'aprofitar-ne millor el cabal. En aquest supòsit, si la pujada del nivell de les aigües era sobtada, els habitants del molí es podien trobar bloquejats. Llavors només quedava el recurs de refugiar-se a la part alta de l'edifici. Ricard Marsal recorda que l'aiguat de Sant Lluc va sorprendre els moliners dins del molí de l'Esquirola, i com que estava situat entre el Siurana i el Carcaix no tenia sortida per darrera. Llavors,

“ja tens la molinera i el moliner que tenien un ruc, la molinera l'estirava per davant, i el van fer pujar per les escales fins a dalt, i el moliner anava espenyent! [...] Allavons esperar que acabés de ploure, però dalt al capdamunt de les escales del mas, que el mas està amorrat allí a les pedres.” (Ricard Marsal, Cornudella).

De vegades, els moliners no podien fugir, perquè estaven situats enmig d'una conca o perquè no hi havia cap població a prop on anar. Tenim dos exemples

prioratins. Durant l'aiguat de Santa Tecla, el 1874, després de 24 hores de pluja ininterrompuda, l'aigua va cobrir el primer pis del molí del Pinyol del Lloar. Els moliners es van enfilem al segon pis i van començar a demanar ajuda des d'un finestró. En mig de la tempesta ningú no va sentir els seus crits; quan algú del poble s'en va adonar, es van mobilitzar tots els homes. Cadascú va sortir amb una pell de bot a l'esquena, lligada amb les banyes al coll. Arreplegaren totes les cordes del poble i van anar llançant pedres lligades a les cordes fins que en van fer arribar una al molí. Els moliners s'hi van lligar i així van poder sortir sense ser arrossegats pel corrent.

En una altra rierada de mitjans segle XIX, el riu de Montsant va pujar tant que es va endur la palanca del molí del Pont d'Ulldemolins. Els moliners es van quedar sense menjar i els en van llençar des de l'altra banda del riu, lligat amb cordes.

En altres casos, el desnivell del terreny era tan pronunciat que aquesta sortida permetia accedir directament a la paret de la vall i, des d'allà, agafar ràpidament altura sobre el llit del riu. Aquest era el camí que havien de fer servir per a fugir del molí en Vidrier. Malgrat tot, en una riuada, la molinera estava malalta; el moliner la va haver de pujar pel marge a pes de braços fins al molí en Catxap.

Les altres feines de l'ofici del moliner

A part de la mòlta, el moliner havia de fer altres tasques de manteniment periòdic de les instal·lacions del molí. S'havien de repicar les moles. Ells mateixos, o picapedrers als quals cridaven, aixecaven la mola volandera amb la cabra, la giraven i hi tornaven a dibuixar els solcs. A la mola sotana hi feien el mateix, a més de dibuixar-hi un canal per a l'entrada del gra. Per a realitzar aquesta tasca utilitzaven una pauta de fusta. Sembla que era una feina molt costosa.

“Per a picar la mola tenia una fenyada. Avui amb les enyes que avui hi ha, això no fóra res, però en aquell temps hi havia martells que... segons com... no tenia tàctica o s'ensepegava, en quell moment ja quedava lo martell amb un morro així... Se feia malbé”. (Josep Llord, Siurana, moliner de La Febró).

Una altra de les feines habituals era netejar la canal i la bassa, sobretot si hi havia hagut una riuada. Els sediments que portava el riu omplien la bassa i li restaven capacitat. A més, s'hi criaven anguiles que podien embussar el pou. Hi ha algun cas en què no es netejava la bassa per millorar-la sinó per derivar fangs cap a alguna sèquia que hi hagués més avall. La sèquia del molí d'en Candi, Siurana, era tant permeable que arribava molt poca aigua al molí; remenant el fang de la bassa del molí de l'Esquirola, que estava més amunt, aquests sediments baixaven cap aquesta sèquia i contribuïen a la seva impermeabilització.

Més difícil era netejar el cacau a causa de la seva foscor; ni tant sols ho va solucionar la introducció de l'electricitat, perquè els cables de l'època constituïen un gran perill amb la humitat del lloc.

La feina de moldre no la duia a terme una sola persona; per a ser més exactes, en lloc de parlar del moliner hem de referir-nos sempre a la família dels moliners. La família era qui regentava el molí, hi treballava i, a més, hi vivia. En alguns casos ens hem trobat famílies molt nombroses, en què tots els membres participaven d'una manera o altra en la feina; era particularment útil en els moments en què al molí hi havia molts usuaris alhora esperant el seu torn. Llavors, els germans feien torns i no deixaven que les moles s'aturessin. Fins i tot seguien durant tota la nit.

En els casos en què la família era poc nombrosa -dues o tres persones, hem trobat alguns casos-, no tenien la possibilitat de fer tornos, i la jornada laboral s'allargava fins a límits extenuants.

En el cas del molí en Salvat de Siurana, la família de moliners estava reduïda a la més mínima expressió, perquè només hi havia el matrimoni; els fills eren massa petits. En conseqüència, quan hi havia molta feina, no treballaven menys de divuit hores seguides. Arribat a aquest punt, un petit descans era inevitable, encara que un dels dos membres de la parella volgués seguir treballant:

“Però si el pare volie anar a dormir perquè hi havia 18 hores, 18 hores ja hi eren. Llavors, si tanta feina hi havia a fer, 18 hores, a dormir hi devia anar poc o molt. Recordo que una vegada la meva mare diu: "Bueno, si tu vas a dormir, jo vaig a engegar!" El pare es va enfadar i li va tancar el rec!" (Ricard Marsal, Cornudella).

Com veiem, aquestes jornades tan extenuants, a més del cansament físic creaven un estat de tensió força comprensible.

Implicacions socials dels molins

Com ja hem dit, en època medieval els molins eren monopoli senyorial. Aquest monopoli es podia arribar a exercir de manera fins i tot abusiva. Tenim documentat un cas força espectacular a Poboleda a finals del segle XVIII. La Cartoixa d'Escaladei posseïa en aquest terme el molí de Bardina, però la gent tenia per costum anar a un altre molí,

“alegant que tenien dret de moldre ahont millor los semblava, pera ells representava un perill anar a Bardina per distar una hora y tenir que passar vint vegadas lo riu.”⁶

i a més funcionava tot l'any, cosa que l'altre no feia, segons sembla. Els cartoixans van decidir utilitzar un mitjà indirecte per tal d'aconseguir que anessin a moldre al seu molí: el 1765, aprofitant que uns frares franciscans d'Escornalbou passaven per la comarca predicant la Missió, els van convèncer que incloguessin la seva pretensió dins de la seva prèdica religiosa:

“Algunos Religiosos del Seminario de Scornalbou se havian mantenido algunos dias en el Monasterio (de Scala Dei) antes de pasar a Poboleda, y en lugar de haber salido adornados y enardecidos de un celo verdaderamente Apostólico y correspondiente a su ministerio, dieron bien presto testimonio del torpe agradecimiento a la hospitalidad que habian merecido al Prior y Monges de aquella Casa, manifestando la preocupación de que salieron imbuidos. Porqué habiéndose preparado los individuos de dicha villa para la Santa y dolorosa confesión, con que regularmente se terminan las Misiones, llegaron a los pies de aquellos Padres y preguntándoles desde luego si querían ir a moler sus trigos al Molino de Bardina, respondiendole que no estaban obligados, les negaron al punto la absolución.

“Llegaron estos hechos a noticia del Cura Párroco y sintiéndolos como era justo, se aplicó a su remedio, disuadiendo a los Misioneros tan reprehensible

⁶ Toda, E. Història d'Escornalbou (p. 136-138)

conducta, y aunque al parecer variaron de concepto, luego habiendo conferido o confabulado al dia siguiente Fra Salvadó Oms, uno de dichos Religiosos, con el Padre Prior del Monasterio, en el 11 del citado mes de Enero comenzó su plática diciendo: Una cosa tinch que advertiros, que ja lo Doctrinaire explicant los Set manaments vos ha dit: haveu de restituhir alguna sobre las molturas del Molí de Bardina, bé podiau atendrel: però jo vos ho dich mes clar, y aixis dich, dich, dich y diré que si no prometeu anar al Molí de Bardina, dich y diré altra vegada, que ni jo ni los meus companys no vos absoldrém a cap, que estau condempnats y no vos salvareu.”

Se promogué gran alborot a l'Iglesia quan la gent sentí aquestos atrevits conceptes: hi hagué tanta bulla en lo poble y'l cas fou portat a la Sala del Crim de l'Audiencia de Barcelona per lo vehi Joseph Estrem, per haverse denunciat a un fill seu com promovedor del tumulte. Los Judges declararen que no hi hagué cap delict, pero si una greu falta en que incorregueren los missioners d'Escornalbou y'ls cartoixos de Scala Dei, qual correcció encarregaren al Arquebisbe de Tarragona. Aquest Prelat privá de llicencias y feu sortir del Seminari als tres frares missioners, y maná als cartoixos que d'alli envant s'abstinguessen d'usar mitjans tan irregulars “de procurar grangeria directa o indirectament en el Santo Sacramento de la Penitencia”.⁷

Sembla que la situació de monopoli senyorial dels molins devia anar canviant al llarg del temps o, almenys, que els senyors van prendre el costum de concedir a les viles privilegi de poder tenir molí municipal. El comte de Prades, senyor d'una part del Priorat i del Camp –en la part que aquí ens interessa, Ulldemolins, Cornudella, Siurana, la Febró i Arbolí– va concedir privilegis d'aquest tipus i va vendre's algun dels seus molins. Vegem el cas concret d'Ulldemolins.

La documentació que s'ha conservat a l'Arxiu Municipal d'Ulldemolins ens proporciona notícies abundants sobre els molins que hi havia al poble entre mitjans segle XVI i mitjans segle XVII. Sembla que en aquelles dècades hi va haver una notable activitat al voltant dels molins, amb freqüents canvis de propietat. L'any 1554, la Universitat –és a dir, el govern municipal– va comprar al comte el molí de l'Espasa –aquest topònim, com tots el altres que esmentem, és el que ha quedat fixat en l'actualitat, però no el que s'utilitzava a l'època. El 1560 es va cremar, i la Universitat, com a propietària, va fer-hi un llarg treball de reconstrucció, que durà fins ben entrat el 1562, i que ens ha deixat una notable quantitat de testimonis documentals gràcies als quals podem conèixer millor els detalls del funcionament i el manteniment d'un molí. El 1627 el van vendre a n'Espasa, de Vilanova, i almenys durant dos segles va ser a càrrec de la família Alabart. L'any 1598, la Universitat va comprar també el molí del Pont –que el 1601 va tornara vendre– i el molí de Dalt.

Durant aquests anys trobem també tot el seguit de mesures que la vila prengué per tal de gestionar aquests molins. No només li calia buscar arrendadors que els explotessin a canvi d'un cens anual, sinó que també es preocupava que les instal·lacions i sèquies no sofrissin cap perjudici. Així, per exemple, el 1584 van promulgar la següent ordinació:

“Encara hordonaren los senyors de jurats ab voluntat de tot l oconsell ho la major part que no sie ninguna persona que gose fer entosta ninguna per aturar l'aygua en la séquia del molí de la Vila, en pena y bany [sic] de V sous

⁷ Toda, E. Història d'Escornalbou (p. 136-138)

y que los mostassafs hagen a executar dit bany podent forsar de jurament a qui request serà i sospita tindrà

Encara hordenaren que los porchs no-s gosen acostar a les séquies ni basses dels molins, de dos passes en pena y bany de l sou per pessa y aien a executar los mostassafs dit bany lo ters als vedalés.”

Ara bé, en alguns casos sabem també que la Universitat aprofitava la seva situació de preeminència enfront dels moliners particulars. L'u de març de 1598, el Consell de la Universitat va prohibir “que ningú gosàs molre sinó als molins propis del a predita villa”.

A banda dels seus interessos com a propietària, el Consell de la Universitat s'encarregava de vetllar per l'abastiment de pa per a la població i, alhora, pel bon funcionament dels molins. Es per això que l'any 1627, quan decidí vendre el molí de l'Espasa, prengué mesures contra l'especulació. La venda s'havia de fer en les següents condicions:

“[...] que-s venge al públich enqan [encant]. Y que nigu no puge pendre lo molí de la Vila que tinge altres molins. Y lo que-l pendrà, tinge obligació de molre qonforme està està en los achtes dels molins de Pere Domènech. Y lo que-l pendrà, que no-l puge dertyar [deturar?] sinó que hage de moldre sempre que tindrà aigua que puge moldre”.

El molí podia esdevenir també un element estructurador del territori, amb la creació i manteniment d'elements d'arquitectura . El molí del Salvat va arribar a generar una xarxa de camins arranats; per a un molí que rebia usuaris d'indrets tan diversos – Riudoms, les Borges del Camp, la Febró, la Mussara, Capafonts, Vilaplana, la Granadella, l'Albi, el Canet ...–, era importantíssim disposar de bons accessos. Ricard Marsal explica que el seu pare es preocupava que els camins estiguessin en bones condicions:

“El meu pare va arribar a pagar jornals apariant camins de la vora la Febró. [...] Oh, li portaven les garrofes, aquesta gent! I, doncs, tal com lo govern aparie les carreteres pel seu benefici [...] Doncs, lo meu pare també apariave els camins, no per a aquell molinat, que lo molinat també en sortia beneficiat, però el beneficiat ere el meu pare! Perquè aquell hi havie de passar una vegade, si tenie un bon animal no se'n recordave mè, i si tenie mal animal lo pare volie que rribés, perquè no n'escarmentés un altre. I per això doncs, pagave apariat els camins de tota.... De per aquí i per allà. Però per què? Perquè venien!” (Ricard Marsal, Cornudella).

Aquella tasca de manteniment va ser molt considerable. Per això Ildelfons Gomis, també de Siurana, destaca que encara ara aquest esforç es recorda. Així,

“encara tenen el nom dels Camins del Molí! Aquestos, són los camins que naven al molí.”

Era tanta l'afluència d'usuaris que rebia el molí en Salvat que, segons Ricard Marsal, “si ara fóssem al molí en Parreu, allí hi ha un tallat més alt que cap casa d'aquestes, de tants anys i panys que s'hi ha passat carregat, i anant apariant lo camí i nant-se gastant.”

D'altra banda, arreu del territori que hem estudiat, i més enllà dels límits estrictes del Priorat, hem constatat que els moliners tenien mala fama pel que fa a l'honradesa de l'exercici del seu ofici. Se'ls acusava, en general, de mala mesura, la qual cosa s'ha fossilitzat en diversos refranys del tipus “De moliner canviaràs, però de lladre no t'escaparàs” o “Moliner que no roba, ni menja ni porta roba”. No sabem si aquesta fama corresponia a la realitat, però pensem que més

enllà del rumor i de la consideració col·lectiva, la seva feina era particularment propícia a aquest tipus d'acusacions, perquè per les seves mans passava una part cabdal de l'aliment de la població. No és estrany, doncs, que fàcilment hom pogués sospitar d'ells. Per això precisament els municipis van prendre sovint mesures que garantien la seva professionalitat. Tenim un exemple força antic d'Ulldemolins, d'una ordinació municipal de 1474, que està recollida en el Llibre de Vidaleria de la vila:

“Ordinació dels molinés [...] n' Antoni Domènech e n'Anthoni Amigó y en Johan Domènech jurats hordonaren ab voluntat de tot lo consel u la magor part que tot ome ni dona que voldrà moldre ni moliner que age aportar lo blat a la plaça a pesar al pesador de la vila y pes ixpit (?) serà molt que l'age a tornar al pes matex de la plaça per venre si y a son dret. Y après que serà pesat lo moliner l'age a tornar a plasa d'aquel de qui és estigo que los molinés ni molineres no gosen ni puxen pesar sense que lo pesador a son lochtinent no sien aquí presents. E qui contra farà que pach VI sous i l fanèqua.”⁸

El molí, per la seva situació aïllada i vora el curs del riu, estava sotmès a diversos riscos. Un d'ells eren les inundacions que hem comentat més amunt. Un altre era l'exposició a robatoris. A Ulldemolins en tenim documentat un que es va produir el 1562, en plena època d'auge del bandolerisme a les comarques de muntanya. Uns lladres havien assaltat, presumptament, el molí del Pont i n'havien robat alguna cosa; van ser detinguts a la Morera –devien haver fugit, doncs, travessant tot Montsant– pel batlle de Cartoixa. Un dels jurats d'Ulldemolins va ser cridat a declarar, per tal de decidir si se'ls havia de castigar o si s'havien d'alliberar.

Conclusions

Generats a partir de les necessitats alimentàries bàsiques de la població, concebuts amb una tecnologia que ha romàs invariable al llarg de molts segles, fins a la introducció de l'energia elèctrica, els molins hidràulics constitueixen una excel·lent mostra d'arquitectura popular, si entenem l'arquitectura no en el sentit restringit d'un edifici que acompleteix diverses funcions –lloc on es desenvolupa un ofici i viu la família de moliners–, sinó en el sentit ampli d'un conjunt d'elements –peixera, canal, bassa, pou, càrcol, desguàs, sala de moles...– que permet un aprofitament de l'aigua com més perfecte millor i la seva transformació en energia cinètica.

Es tracta, doncs, d'estructures tècniques concebudes de manera racional ; tant, que les trobem força homogèniament arreu, almenys, de l'Europa Occidental. Alhora, la seva racionalitat els permet adaptar-se a les característiques del lloc on s'ubiquen, aprofitant-ne els avantatges –una llencada roca que s'utilitza com a paret de bassa, el desnivell de la ribera per a ubicar el càrcol per sota del nivell de la bassa– o superant-ne els inconvenients amb més o menys èxit –substituir la manca de desnivell amb la ubicació d'un mur que facilités la fugida, superar els desnivells del terreny per a dibuixar la canal. No hi ha, doncs, dos molins iguals, com tampoc ho ha estat la seva història. Respostes *ad hoc* a problemes similars plantejats en contextos físics i socioeconòmics diferenciats. Els molins hidràulics

⁸ Llibre d'ordenaments d'Ulldemolins, recopilat el 1543

–fariners i, en menor mesura, paperers i drapers– de la conca del riu Montsant i de la conca alta del riu Siurana són un element significatiu –i, com hem vist, relativament abundant – del patrimoni arquitectònic del Priorat. Patrimoni sobre el qual és convenient preguntar-se si, a més de conèixer-lo i revaloritzar-lo, pot estar vinculat a nous usos patrimonials i de turisme rural: rehabilitació com a residències, creació de rutes...

Text de la comunicació presentada dins la Jornada d'Estudi *Arquitectura rural i vida quotidiana al Priorat*, organitzada per Carrutxa (Torroja, 30 de novembre de 2002).